

עפר ולדמן

בין גרמניה לגרמניה

פולמוס וולף - רייך-רניצקי כמקרה מבחן ספרותי-פוליטי בגרמניה המחולקת

הקדמה¹

המילה האחרת מאחורי המילה
 המוות האחר מאחורי ההריגה
 הבלתי ניתן ליישוב אלי שיר יזוקק:
 הסדר. והסדק, המותירו מרוסק.

(תומאס בראש, "המלט נגד שייקספיר")²

בשנת 1987 נתבקשה הסופרת כריסטה וולף לבחור במועמד ראוי לזכייה בפרס על שם היינריך פון קלייסט ולנמק את בחירתה זו במעמד הענקתו; כך ניצבה הסופרת על דוכן הנואמים באולם הכנסים בפרנקפורט באותה שנה על מנת לשאת דברי שבח לכבודו של המחזאי-סופר תומאס בראש, עליו נפלה בחירתה. זהו רגע ייחודי, בו סופרת מזרח גרמניה מעניקה פרס בגרמניה המערבית לאיש רוח מזרח גרמני אשר אחת עשרה שנים קודם לכן

¹ ברצוני להודות לפרופ' יפעת וייס, לפרופ' גלילי שחר ולד"ר קארין נויבורגר על הערותיהם והצעותיהם אשר העשירו טקסט זה לאין ערוך.

² Das andere Wort hinter dem Wort / Der andere Tod hinter dem Mord / Das Unvereinbare in ein J

Thomas Brasch, *Der schöne 27*. מתוך: [Gedicht: / Die Ordnung. Und der Riß, der sie zerbricht

September. Gedichtband (Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 2004 (1980))

עבר³ למערב. הרקע ההסטורי של אותו רגע הופך אותו למורכב אף יותר: מחד החלו גלי מעשיו והצהרותיו של מזכ"ל ברית המועצות מיכאיל גורבצ'וב לזעזע את יסודות הגוש המזרחי ככלל ואת הרפובליקה הדמוקרטית (המזרח) גרמנית בפרט; תנועות ההתנגדות בחסות הכנסייה הלותרנית החלו לצבור תאוצה ברחבי הרפובליקה, אשר מצבה הכלכלי הרעוע דאז מסביר במידה רבה, במבט לאחור, את קריסתה.⁴ אך מאידך יש להישמר מפיתויו של המבט הטלאולוגי הזה התופש את אותו רגע כ"רגע לפני" ומבטל את ייחודו ואת ריבוי תוצאותיו האפשריות לנוכח דרמטיות המאורעות של נפילת חומת ברלין וה-"תפנית" בשנים 1989-1990.⁵ נאומה של וולף והתגובות אותן עורר – ובראשן תגובתו של מבקר הספרות רב ההשפעה מרסל רייך-רניצקי – יעמדו במרכז המאמר שלפנינו, המבקש להתעכב על תוקפו של אותו רגע, המכיל סימנים ומסמנים רבים אודות התקופה בה נערך ומורכבותה. מטקסטים אלה עולה תדיר שאלת מיקום כותביהם – הפיזי והפוליטי, המוחלט והיחסי – בתוך מרחב דיסקורסיבי המורכב מצירים כרונולוגיים, גיאוגרפיים, פוליטיים ותרבותיים. מושג מרכזי הנלווה תדיר לשאלת המיקום, ואשר יעלה בטקסט שלפנינו, הינו המרחק: הן בין שתי מדינות גרמניות קיימות ושרירות, והן בין אישים ומוסדות בכל אחת מהן בפני עצמה.

בדברי ההקדמה לספרו "האומה האירונית" מציג הסוציולוג הגרמני היינץ בודה אבחנה דיכוטומית מרתקת בין מזרח גרמניה למערבה. תוך נסיון לתאר את המצב בגרמניה עד לתפנית של שנת 1989, מתאר בודה את הרפובליקה הפדרלית המערב גרמנית

³ הוגלה, גורש, נמלט, הפנה את גבו, קיבל עידוד לעזוב – הכורח להשתמש כאן במינוח ניטרלי יתברר בהמשך הדיון אודות "ניכוסו" של בראש.

⁴ טוני ג'אדט, אחרי המלחמה. תולדות אירופה מאז 1945 (ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, 2009) עמ' 675 ואילך.

⁵ המילה "תפנית" משמשת כאן כתרגום למילה הגרמנית [Wende]. בבסיס הבחירה במינוח זה עומד הרצון לבחור עמדה ניטרלית כלפי מאורעות השנים 1989-1990. כל אחד מן המינוחים האחרים – בין אם "איחוד גרמניה", "איחוד מחדש" [Deutsche Einheit, Wiedervereinigung] או אף (בקרב חוגים של השמאל הקיצוני בגרמניה) "הסיפוח" או "הבליעה" [Annektierung, Einverleibung] טומן בקרבו, ובמיוחד בהקשר בו נכתב מאמר זה, עמדה מוטה פוליטית כלפי אותן שנים.

כאירונית, בעוד שאת הרפובליקה הדמוקרטית המזרח גרמנית הוא מכנה כטראגית, ומוסיף, שהאירוניה המערבית הפוסט-פאשיסטית גברה על הטראגיות האנטי-פאשיסטית של המזרח.⁶ בחירתו של בודה במושג האירוניה נעוצה בהבנתה של זו כתפישה של מרחק,⁷ ההכרחי לעיתים בעיסוק בנושאים שנויים במחלוקת – לדוגמה בעיסוק בשאלות רגישות של זהות אישית וקבוצתית או בביקורת חברתית במסגרת מערכות פוליטיות דכאניות. במקרים אלו עשוי המרחק הבטוח המגולם באמירה האירונית לפתוח ולאפשר מרחב של ביטוי ודיון. לפי בודה, "האירוניה היא הצורה הנעלה ביותר של ההתבוננות הביקורתית":⁸ כך הוא מדגיש בספרו את ההתרחקות מן העבר המאפיינת את החברה המערב גרמנית הפוסט-פאשיסטית, כאשר התוספת "פוסט" מכילה את תמצית המרחק הזה בניגוד ל"אנטי" המזרח גרמני האנטי-פאשיסטי, אשר מניח הנכחה רצופה של הפאשיזם על דרך השלילה.⁹ בהקשר הספרותי התופש חלק מרכזי במאמר זה ניתן להוסיף ולציין את מושג המיקוד, אשר חורג ממושג ה"מרחק" גרידא ומסמן את מקומה של דמות בטקסט על פני ובתוך רצפים וסיפורים שונים, ומתוך כך את עמדתה כלפי דמויות אחרות וריחוקה מהן.¹⁰ מן הראוי להתייחס לטשטוש מושגי זה בין המרחק האירוני ככלי ביטוי ספרותי לבין זיהוי מצבים אירוניים במרחבים החברתי והפוליטי; העתקתה של האירוניה מעולם אחד אל משנהו יכולה לעיתים להוות סמן לצרכים ואילווצים כובלים בעולם האחד, אשר כבילתם מותרת בעולם האחר. יש

⁶ Heinz Bude, *Die Ironische Nation*, (Hamburg: HIS, 1999) 7-15

⁷ Edgar Lapp, *Linguistik der Ironie*, (Tübingen: 1992)

⁸ Bude, *Die Ironische Nation*, 25. מתוך: [Die Ironie ist die höchste Form der Reflexivität]

⁹ גם כתיבתו של בודה אינה חפה מאירוניה – את אותה סקפטיות מכנה בודה "סוד הצלחת התקומה המערב גרמנית

מההריסות" [Das Erfolgsgeheimnis des westdeutschen Aufstiegs aus Ruinen] כשזוג המילים האחרונות

לקוח הישר מהשורה הפותחת את ההמנון המזרח גרמני, "מהריסות קמו". שם, עמ' 13

¹⁰ שולמית רמון-קינן, *הפואטיקה של הסיפורת בימינו*, תרגום: חנה הרציג, (ספריית פועלים: 2002) 72-84.

אם כן לייחד תשומת לב לעולם המושגי אשר במסגרתו נדרש "אימפרטיב אירוני",¹¹ ריחוק מודע לשם רפלקציה, אשר יחזור וימלא תפקיד מרכזי בהמשך הניתוח המובא כאן.

כריסטה וולף: בין הזדהות למרחק

לתהליך ההתרחקות, הניכר בהצבה אינדוקטיבית האחת אל מול השניה של נקודות בזמן, נכונה חשיבות רבה כחלק מתפישת המרחק הביקורתי. בחירתה של כריסטה וולף לעטר בפרס את תומאס בראש אשר הפנה את גבו למזרח גרמניה הינה מעשה היכול לבטא, או מבקש להצטייר כמבטא מרחק שכזה מאותה מדינה; כך, על מנת להעריך נכונה את נאום הענקת הפרס בשנת 1987, יש למקם את הרגע בו נישא אל מול נקודות אחרות, כאשר השינוי בציר הזמן גורר עמו – כאן נדרשת רגישות למושג המיקוד – שינויים בעמדתה של הסופרת לעומת ארועים, אישים והקשרים שונים.

כריסטה וולף (1929-2011) נולדה בשם כריסטה אילפלד בלנדסברג שעל נהר הוורתה בפרוסיה (אשר בימינו נמצאת בשטחה של פולין). בשלהי מלחמת העולם השניה נסה משפחתה מפני הצבא האדום המתקרב והתיישבה במחוז מקלנבורג, אשר נכלל בתום המלחמה בתחום השליטה הסובייטי, שם השלימה וולף את לימודיה בגימנזיום בשנת 1949. באותה שנה הצטרפה וולף למפלגת האחדות הסוציאליסטית – מפלגת השלטון במזרח גרמניה שכוננה באותה שנה – ונתרה פעילה בשורותיה עד לפרישתה בחודש יוני 1989. ספרה הראשון, "נובלה מוסקבאית",¹² אשר פורסם בשנת 1961, זיכה אותה בפרס מטעם העיר האלה. שנתיים לאחר מכן כתבה וולף את הספר שהקנה לה את פרסומה משני עברי הגבול הפנים-גרמני, "שמים מחולקים".¹³ ספר זה, אשר זכה לעיבוד קולנועי במזרח גרמניה,¹⁴ דן באמצעות אלגוריה זוגית בסוגיות של חלוקת גרמניה ובניית חומת ברלין; ספר

¹¹ Eric Santner, *Stranded Objects. Mourning, Memory, and Film in Postwar Germany*, (Cornell

University Press: 1990), 18

¹² Christa Wolf, *Moskauer Novelle* (Halle: Mitteldeutscher Verlag, 1961)

¹³ Christa Wolf, *Der geteilte Himmel* (Deutscher Taschenbuch Verlag, 1963)

¹⁴ "Der Geteilte Himmel", Regie: Konrad Wolf, DEFA Film, 1964

נוסף שזכה להצלחה גורפת היה "הרהורים על כריסטה ט."¹⁵ משנת 1968, בו דנה וולף מעמדה ביקורתית-זהירה בסוגיות שונות בחברה המזרח-גרמנית, אך מבלי להטיל ספק בצדקת הדרך של המפלגה או בנחיצות החלוקה הפנים-גרמנית. בין מועדי פרסום שני ספרים אלו נכללה וולף על רשימת המועמדים לוועדה המרכזית של מפלגת השלטון, אך איבדה מועמדותה זו עקב ביקורת שהשמיעה בנוגע להקשחת הקו המפלגתי בנושאי תרבות. עם זאת נהנתה וולף, אשר נמנתה במשך מספר שנים על וועד הסופרים המזרח-גרמני, מחופש תנועה יחסי, וערכה ביקורי עבודה ולימוד במדינות המערב, ובכללן ארה"ב והרפובליקה הפדרלית ה(מערב) גרמנית. וולף עוטרה בפרסים רבים מטעם המדינה המזרח גרמנית כמו גם ממוסדות תרבות ברפובליקה הפדרלית, כגון פרס בוכנר והפרס ע"ש האח והאחות לבית שול, וזכתה להמנות כחברה מן המניין בשורה של מוסדות רוח ותרבות במערב, כגון האקדמיה האירופית למדעים ואמנויות בפאריס.¹⁶

בשנת 1976 חתמה וולף, יחד עם שורה של אנשי רוח ואמנות, על עצומת מחאה כנגד החלטת ממשלת מזרח גרמניה לשלול את אזרחותו של הזמר והמשורר וולף בירמן ולגרשו. שנה זו הינה גם נקודת הזמן הראשונה הנזכרת בראשית נאומה של וולף:

"סצינה אחת עלתה לנגד עיניי, אשר התרחשה לפני כאחת עשרה שנים

בדירתנו הברלינאית. תומאס בראש אמר, שהוא רוצה להסתלק. הוא לא היה

הראשון שישב שם, אך היה הראשון, לו לא יכולתי לייעץ אחרת."¹⁷

בראש אכן עזב את גרמניה מעט לאחר אותה שיחה; על ציר חייה של וולף מהווה אותו רגע "חתך" [Einschnitt] במשמעות נקודת ציון, אם להשתמש במילותיה של הסופרת עצמה,

¹⁵ Christa Wolf, *Nachdenken über Christa T.* (Halle: Mitteldeutscher Verlag, 1968)

¹⁶ Sonja Hilzinger, *Christa Wolf. Leben, Werk, Wirkung* (Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 2007)

¹⁷ Eine Szene (war mir) gegenwärtig, die vor elf Jahren in unserer Berliner Wohnung stattfand.]

Thomas Brasch sagte, er wolle weggehen. Er war nicht der erste, der da saß, aber er war der erste, dem Christa Wolf, "Laudatio für Thomas Brasch", in: *Ansprachen*, ed. : בתוך [ich nicht mehr abraten konnte.

Christa Wolf, (Darmstadt: Luchterhandverlag, 1988), 55

אשר אחריו עלתה בה השאלה – "מדוע להשאר?" [Warum bleiben?]. עבור וולף, המודה בנביטתו של ספק אודות המדינה עמה הזדהתה כל ימי חייה, טמונה התשובה על אותה שאלה בהמשך עבודתה הספרותית¹⁸: שלוש שנים לאחר אותו רגע מכונן כותבת הסופרת את הסיפור "מה (ש)נשאר" אך מעכבת את הפרסום, לדבריה, משיקולי הצנזורה, ומפרסמת גרסא מעובדת שלו בשנת 1990.¹⁹ החיבור מתאר תקופה של מספר שבועות בסוף שנות השבעים בהם הסופרת ומשפחתה היו נתונים למעקב של המשרד לבטחון המדינה ("שטאזי"). אם בשנת 1976 ניתן לדבר על סדק שניבע בין וולף למדינה המזרח גרמנית, הרי שבסיפור זה אותו סדק מתרחב כמעט לידי שבר. פרטיות חייה נפרצת על ידי המעקב של סוכני השטאזי; חברים ועמיתים מתחמקים ממנה על מנת שלא להחשד בעיני המשטר, וחברים אחרים – כך היא מתארת בחיבורה – מנסים לגלות את צפונות ליבה וסודות מעשיה בשליחותו של אותו משטר עצמו. וולף, אשר כל חייה ראתה עצמה כבשר מבשרה של ה-DDR ("ר"ת: הרפובליקה הדמוקרטית (המזרח) גרמנית), מתארת בחיבור זה את נסיונותיה לגשר על שבר מתרחב זה או לכל המעט להפחית מחשיבותו,²⁰ אך בכך רק מאוששת את קיומו.

¹⁸ שם

¹⁹ Christa Wolf, *Was bleibt. Erzählung*, (Darmstadt: Luchterhand, 1990). קיימת בעיה מובנית בהתייחסות לחיבור זה – מאחר והסופרת בחרה שלא לציין אילו קטעים ממנו נכתבו בשנת '79 ואילו בשנת '90. אין כל דרך להבחין בוודאות בין השניים, אך על מנת שלא לוותר על חיבור חשוב זה כלל, מצוטטים ממנו אותם חלקים העוזרים להאיר את תהליך הריחוק הפנימי של הסופרת כפי שנראה בעיניה היא. אותו מעשה של עיכוב בין '79 ל'90 נתפס כמייצג רצון לכתב פרק בעייתי בחייה של וולף בפרט ובחייהם של אנשי רוח מזרח גרמנים ככלל והצית את "פולמוס הספרות" בתחילת שנות התשעים בגרמניה. ראה: Bernd Wittek, *Der Literaturstreit im sich vereinigenden Deutschland*, (Tectum Verlag, 1997)

²⁰ וולף מתארת כיצד היא, מתוך דחף רגעי, מנופפת לסוכנים הצופים על דירתה, ואלו מהבהבים בתשובה בפנסי מכוניתם. על כך היא כותבת: "האין זו היתה כתחושתם של ילדים, שהאב הזועם סימן להם באמצעות אמירת "לילה טוב!" קצרה שהוא בכל זאת לא בלתי ניתן לפיוס?" [Empfanden nicht Kinder so, wenn der erzürnte Vater J?]. טוב! קצרה שהוא בכל זאת לא בלתי ניתן לפיוס? bedeutet hat, daß er nicht unversöhnlich ist? מתוך:

הלאה בציר הזמן – השנה היא 1983, וכריסטה וולף מפרסמת את ספרה "קסנדרה".²¹ בעוד ו"מה (ש)נשאר" מהווה מעין תיאור מצב כמעט-אוטוביוגרפי, מתיימר "קסנדרה" להיות סיפור [Erzählung], אך כסותו האלגורית כה דקה לעיתים, עד שניתן לתהות על מוסד הצנזורה המזרח גרמני²² על שהתיר את פרסומו. קסנדרה – אותה דמות מן המיתולוגיה היוונית, לה ניתנה מתת הנבואה שזורה בקללה שאיש לא יאמין למילותיה - נושאת בחיבורה של וולף מונולוג ארוך, חסר נשימה, אשר נישא רגע לפני שהיא עצמה, נסיכת טרויה החרבה, עומדת בפני הוצאה להורג בידי היוונים המנצחים.²³ יש להזהר בשימוש נטול ביקורת בהקבלה פשטנית בין וולף לקסנדרה, המניחה זיהוי מוחלט של וולף עם דמות הנביאה אשר רואה את חורבן המדינה בה היא חיה הולך וקר. זוהי סוגייה מהותית העולה בדיון לגבי ההפרדה של סוגת הספרות מכתובה עיתונאית או פוליטית במסגרת מדינה טוטאליטרית, בה האוחזים והאוחזות בעט עוטים כסות סיפורת על תיאור וביקורת המציאות על מנת לחמוק מאמצעי הכוח של המדינה. וולף עצמה נדרשת לסוגיה בנאומה לכבוד בראש, כאשר היא מטילה ספק בדבר יכולתו של קהל הקוראים במערב להבין כלל וכלל את הספרות "מהמדינה הגרמנית האחרת [...] כאילו והרקע השונה מטשטש את קווי מתארה".²⁴ מבלי להתעלם מאזהרה הרמנויטית זו, ניתן לומר שקיים ספק קלוש לגבי אלגוריית המציאות החורבנית אותה מתארת וולף ב"קסנדרה" – משטרת הביטחון של

²¹ Christa Wolf, *Kassandra. Eine Erzählung*, (Darmstadt: Luchterhand, 1983)

²² אשר לקיומו רומזת וולף בחיבור – "ממתי היתה ההחלטה לגבי השימוש במילים נתונה בידי של קציין?" [Seit]

77, שם, [wann entschied ein Offizier über den Gebrauch von Wörtern.

²³ "עבור כל הנמצא בעולם רק שפת עבר... שפת העתיד מכילה, לדידי, רק משפט זה – היום תונחת עלי מכת מוות."

Für alles auf der Welt nur noch die Vergangenheitssprache... Die Zukunftssprache hat für mich nur]

Wolf, *Kassandra*, 23 [diesen einen Satz: Ich werde heute noch erschlagen werden.

²⁴ "...aus dem anderen deutschen Staat (...) so, als mache der andere Hintergrund ihre scharfen]

Wolf, *Laudatio*, 57 [Konturen unsichtbar. ניתן לציין בהקשר זה משפט מ"קסנדרה" המהדהד את הביקורת על

המערב – "...הם (היוונים) החילו את מושגי הברזל של טוב ורע לא רק על עצמם, אלא גם, לדוגמא, עלינו." [Sie die]

Wolf, [eisernen Begriffe Gut und Böse nicht nur auf sich bezögen. Sondern zum Beispiel auch auf uns

טרויה, המזכירה בתיאוריה את משטרת הבטחון המזרח גרמנית, משליטה פחד וטרור בקרב אזרחי העיר; גם קסנדרה עצמה נתונה למעקב אנשי המלך, עובדה המתוארת במילים אשר כמעט ולקוחות ישירות מ"מה (ש)נשאר",²⁵ ככל שהמאבק בו נתונה טרויה עם היוונים הולך ומחריף לכדי מלחמה אשר סופה הוודאי הוא הפסד, חורבן, חדלון הקיום.

וולף מתארת באמצעות קסנדרה את התרחקותה מן הממסד – מן "הארמון", כפי שהוא נקרא בסיפור - תוך כדי המלחמה ביוונים. בתוך המושג הכורך של המיקוד מתקיים רצף של מרחק: למרות השמירה על הכתיבה בגוף ראשון בזמן עבר, מוסיפה וולף ב"קסנדרה" עוד תחנת ממסר אחת, המטעינה את הסיפור הן בפרשנות והן במרחק נוספים – וולף הסופרת הכותבת על קסנדרה "מאוחרת" הניצבת אל מול הגרדום, המספרת על קסנדרה "מוקדמת" החווה את אותו מהלך של התרחקות בזמן הווה ומתארת את החלשותו של מושג ה"אנחנו" בקרבה ואת אבדן אמונתה באלי טרויה אותם שרתה, בעוד ועבור בני טרויה עצמם היא ממשיכה להיות הנביאה, מפרשת החלומות, כפי שוולף עצמה זוהתה עם הממסד המזרח גרמני עד לסופו.²⁶ ביטוי נוסף לתהליך זה עולה מן המתח בין הכינויים עמם מתארת וולף קסנדרה את עצמה: בעוד ובראשית הסיפור מכונה קסנדרה בפיה עצמה "בת המלך" [Königstochter] הולך כינוי זה ונעלם, כשאת מקומו תופס התואר "הרואה" [Seherin] במשמעות "הנביאה".

אם בנקודות הזמן הקודמות שצינו מנסה וולף לגשר ולאחות את הסדק אשר נהפך לשבר, הרי שב"קסנדרה" ובקובץ החיבורים המלווה אותה, המהווים מעין טקסט "קסנדראי" המוקיע את איולת מרוץ החימוש האטומי של הגושים הסובייטי והמערבי,²⁷ מכירה וולף במציאות החורבנית בה היא חיה, ובחוסר האונים בו היא חשה בנסיון לשנות את אותה מציאות. גם אם יש לומר את הדבר במידה מסוימת של זהירות, טרויה של וולף יכולה

²⁵ "משגיחים? שואל המלך פריאמוס, הבחורים הצעירים הינם הלא מגינים... מי שלא מסתיר דבר אין לו סיבה

לחשוש מעינו של המלך" [Bewacher? Fragt König Priamos, Beschützer seien die jungen Burschen... wer J]

[nicht zu verbergen habe, braucht das Auge des Königs nicht zu scheuen. שם, 68]

²⁶ שם, 128 – 133

²⁷ "Voraussetzungen einer Erzählung: Cassandra" (תנאים מוקדמים של סיפור: קסנדרה), שם

להתפס כרפובליקה הדמוקרטית הגרמנית, ומשפחת המלוכה – אנשי מפלגת השלטון, אשר מסרבים להכיר באבדן המתקרב – למרות אזהרותיה של הנביאה, שיכולה להתפס כמשקפת את וולף עצמה.²⁸ וולף נמצאת אם כן בעיצומו של תהליך התרחקות, של אירוניזציה של יחסיה עם השלטונות במדינה בה היא חיה. האירוניה הספרותית, העיסוק של וולף בדמותה של קסנדרה מתוך המרחק משרה הבטחון של מעשה הכתיבה - מרחק המוכפל על ידי כפילות המיקוד של קסנדרה, המספרת בזמן הווה והחווה את האירועים בזמן עבר - הופכת להיות לכלי המרכזי על מנת לתאר את האירוניה הפוליטית של הסופרת עצמה. מצב זה על מופעיו השונים יחזור וימצא את ביטויו בנאום העומד במוקד עבודה זו. אך יש להשמר מן הסכנה שבהסחפות לראייה דיכטומית של תהליכים אירונים – או לגופו של עניין, ביקורת ההתפתחות במזרח גרמניה מצדה של וולף לא מביאה עמה אוטומטיזם של חיוב המדינה המערב גרמנית. כראייה לכך עומדים דבריה בכיכר אלכסנדר בשנת 1989, יום לפני פתיחת המעברים בחומת ברלין, כאשר קראה לאזרחי הרפובליקה הדמוקרטית להשאר ולבנות את מדינתם מחדש – ולא להתפתות למצדדי האיחוד הגרמני.²⁹ אך יש בכך כאן משום הקדמת המאוחר.

הפולמוס

עתה אנו מגיעים אל שנת 1987, ולנאום השבח - הלאודציו - של וולף, אשר נקראה באותה השנה לבחור את הזוכה בפרס על שם היינריך פון קלייסט ולנמק את בחירתה זו במעמד הענקתו. תומאס בראש, עליו נפלה בחירתה של וולף, הינו סופר ומחזאי אשר נולד

²⁸ "כאן אחדל מהיות, חסרת אונים, ואף דבר, אף דבר מכל מה שיכולתי לעשות או להימנע מלעשותו, עליו יכולתי

לחשוב או לרצות, היה מוליכני ליעד אחר" [hier ende ich, ohnmächtig, und nichts, nichts was ich hätte tun]

Frank: "oder lassen, wollen oder denken können, hätte mich an ein anderes Ziel geführt. ראו גם: 5.

Schirmmacher, "Dem Druck des härteren, strengeren Lebens standhalten", in: *Es geht nicht um Christa*

Wolf, ed. Thomas Anz, (Frankfurt a. M., 1995), 84

²⁹ Christa Wolf, "Sprache der Wende", in: ed. Christa Wolf, *Auf dem Weg nach Tabou*, (Köln: 1994),

להורים קומוניסטים ממוצא יהודי בגלות בלונדון בשנת 1945 ושב עמם למדינה המזרח גרמנית הצעירה, ואשר עבר ממזרח גרמניה למערבה בשנת 1976 לאחר שהוא עצמו נכלא למשך חודשים ארוכים ויצירותיו צונזרו ביד קשה ונאסרו ברובן לפרסום.

ראשית יש להקדיש מעט משפטים למוסד נאום הלאודציו (Laudatio – מן הביטוי הלטיני Laudare, שמשמעו "להלל", "לשבח"), אשר ממלא תפקיד מרכזי בעולם הרוח הגרמני. לרוב נישא הלאודציו לרגל קבלת פרס או תואר חשובים, ומהווה מעין סקירה של חיי האדם המשובח ועבודתו. אך יש להשמר מלהתפס ולומר – "סקירה של עבודתו שבגינה זכה אותו אדם לפרס", מאחר – כפי שמתארת זאת חנה ארנדט במבוא ללאודציו אותו נשאה לכבוד זכייתו של קארל יאספרס בפרס השלום של איגוד המו"לים הגרמני בשנת 1958³⁰ – קיים קושי מובנה בהפרדה בין אדם לבין עבודתו, במידה והאחרונה שייכת לעולם הרוח. לשיטתה של ארנדט מתייחס הלאודציו לא לעבודתו של האדם – אלא לאדם עצמו, כשעבודתו ממלאת תפקיד רק בתאורה את אותו אדם, או את "הילוכו המעורפל, ותמיד גם הרפתקני בתוך ההסטוריה".³¹ מהו לאודציו אם כן? נאום שבח – הנישא בציבור (המילה הגרמנית שארנדט משתמשת בה היא Öffentlichkeit, המרחב הציבורי, הנגזרת מן המילה Offen – פתוח). ציבור זה, אותו "מרחב פתוח" (אם להתקרב מילולית אל המקור הגרמני) הם שמעניקים ללאודציו את המשקל הסגולי הנדרש, ולא, כפי שמציינת ארנדט, אנשי מקצוע ומומחים (לפילוסופיה, במקרה של יאספרס – או לספרות, במקרה שלפנינו). ההפרדה אותה עושה ארנדט לא מתקיימת אם כן בין הסובייקט לאובייקט, אלא בין הסובייקט לבין המופע הפרטי-אישיותי³² הגורם לסובייקט להיות ניכר, דבר היכול להתרחש אך ורק בתוך מרחב

³⁰ Hannah Arendt, *Laudatio. Humanitas: Karl Jaspers*, (Frankfurt a.M.: Friedenspreis des Deutschen

Buchhandels. 1958)

³¹ [um seinen Ungewissen, immer auch abenteuerlichen Gang durch die Geschichte] שם, 2

³² ארנדט מפרידה כאן בין שני מושגים שקשה תרגומם לעברית – בין הסובייקטיבי לבין Personhaften, "הנגזר מן

האיש, האישיותי".

ציבורי.³³ ארנדט, שייחסה חשיבות מועטה למימד ה"פרטי" כל עוד הוא אינו טעון משמעות פוליטית, מרחיקה אף צעד נוסף וגורסת שאותו מופע פרטי-אישיותי הבא לידי ביטוי וניכר רק במישור הציבורי, איננו מוכר לאדם (לסובייקט) עצמו, הווה אומר הוא נגלה בפניו ואף נשלם רק במעשה הרפלקציה הציבורית, הבחינה הביקורתית דרך מרחק עיניו של האחר, שהיא שורש מעשה הלאודציו. כשוולף באה אם כן לשאת נאום בשבחו של תומאס בראש, היא מנסה לתאר את אותו "הילוך מעורפל ותמיד גם הרפתקני בתוך ההיסטוריה", באמצעות קטעי פרוזה וציטוטים אחרים, הן של בראש והן של קלייסט שעל שמו נקרא הפרס. אך במרחק עסקינן – אותו יש לשרטט בתוך רצף. יש מקום להניח, כך ברצוני לטעון, שוולף הבאה לתאר את בראש האדם דרך כתיבתו, מתארת למעשה את מרחב השבר הפנים-גרמני בתוכו נעה וולף עצמה, מושפעת ומשפיעה בו זמנית. בבואה לחשוף את אותו מופע פרטי-אישיותי של בראש, שלפי ארנדט "מציץ מבעד לכתף, נגלה למרחב הציבורי אך לא לסובייקט הנושא אותו",³⁴ מציגה למעשה וולף את אותו מופע שלה עצמה, ובין אם התכוונה לכך ובין אם לאו חושפת אותו לשבט הביקורת הציבורית.

בפתיחת דבריה מבססת וולף ציר יחס מרכזי בינה לבין בראש, אשר ישוב ויהדהד

לאורך כל דבריה. וולף כותבת כי בחירתה בבראש נעוצה

³³ "אותו מימד אישי באדם בא לידי ביטוי רק במקום בו מתקיים מרחב ציבורי. זהו מרחב רוחני, ובתוכו בא לידי

ביטוי מה שהרומאים כינו "הומאניטאס", אותו הם הבינו כדבר אנושי, מאחר והוא היה תקף גם מבלי להיות אויביקט. " [Dieses Personhafte in einem Menschen nur da erscheinen kann, wo es einen öffentlichen Raum gibt. Dies ist ein geistiger Raum, und in ihm erscheint, was die Römer die Humanitas nannten und worunter sie etwas zuhöchst Menschliches verstanden, weil es gültig war, ohne objektiv zu sein.

שם, 3

³⁴ [über die Schultern guckt, so daß er von allen, die einem Menschen begegnen, eher gekannt werden]

שם [kann als von ihm selbst

"בהתפתחות רבת המתחים של הספרות ברפובליקה הדמוקרטית הגרמנית, עם הסתירות, הזרות, הסקרנות, הקנאה בין הדורות, הנטייה לרגשות אשם של המבוגרים אל מול הצעירים".³⁵

בראש נתפס על ידי וולף כדוברו של הדור הצעיר ממנה;³⁶ תפיסה זו, העומדת בבסיס מסגרת התייחסותה של וולף לבראש, עולה בקנה אחד עם מרכזיות מושג ה"דור" במכלול כתיבתה של הסופרת.³⁷ ההכרה באשמת ובאחריות דור המלחמה בגרמניה לפריצתה ולמוראותיה דחפו את ילדיהם בני הדור ה"שני", עליהם נמנית וולף, לעימות עם דור הורים זה ולהתרחקות הנלווית אליו, השונה בביטוייה בשתי המדינות הגרמניות אך דומה במניעיה.³⁸ היינץ בודה מכנה את תגובתו של דור זה במערב (שאחד מדובריו הבולטים הוא הסופר גונתר גראס)³⁹ להפנמה של מאורעות מלחמת העולם השנייה כ"סקפטיות

...mit der spannungsreichen Entwicklung der Literatur in der DDR, mit den Widersprüchen, der J³⁵

Fremdheit, der Neugier, dem Neid zwischen den Generationen, der Neigung zu Schuldgefühlen Älterer

Wolf, *Laudatio*, 55 [gegenüber Jüngeren...]

שם,³⁶ 57

Bernd Weissbrod, "Generation und : לגרמניה ראו" בגרמניה ראו :³⁷

Generationalität in der neuen Geschichte", in: *Aus Politik und Zeitgeschichte* 8 (2005)

³⁸ "מערכת יחסים משפחתית לאורך כל הדרך. בושה, אשמה, השבת דבר על כנו – הציווי הזה וההכרה במשמעות הפשעים הנוראיים הופנמו בצורה העמוקה ביותר במזרח ובמערב על ידי בני הדור, שחוו את תקופת "הרייך השלישי"

כבני נוער" Familienverhältnisse von Anfang an. Scham, Schuld, Wiedergutmachung -diesen]

Imperativ und die Einsicht in die Konsequenz der ungeheuren Verbrechen scheint in Ost und West jene

Generation am tiefsten verinnerlicht zu haben, die das Dritte Reich noch als Jugendliche erlebt

Schirmmacher, *dem Druck des härteren* [hat.

³⁹ גראס מציין מפורשות בראיון שנערך עמו כי כריסטה וולף והוא עצמו משתייכים לאותו דור : "Nötige Kritik oder

Hinrichtung? Spiegel-Gespräch mit Günter Graß über die Debatte um Christa Wolf und die DDR-

Literatur", *Der Spiegel*, Juli 16, 1990, 138. כאן יש לסייג ולומר שגראס עצמו לחם בשורות האס.אס. כנער בן

שבע עשרה לקראת תום המלחמה.

אידאולוגית",⁴⁰ שאותה ניתן לפרש כריחוק. בני אותו הדור במזרח תפשו את המדינה בה הם חיים כתגובת נגד למדינה הנאצית ולדור הוריהם אשר עיצב אותה, דבר אשר חיזק (בקרב אלו אשר עמדתם הפוליטית עוצבה על ידי ראייה ביקורתית של מעשי הנאצים, דבר אשר אינו תקף ביחס לכל חלקי החברה הגרמנית במערב או במזרח) את הזדהותם הפוליטית עם שלטון מפלגת האחדות הסוציאליסטית.⁴¹ הפובליציסט פרנק שירמאכר אף מרחיק וטוען כי בני דורה של וולף במזרח העבירו את הזדהותם מהוריהם הביולוגים (אשר כשלו בפשע הנאצי) אל אבות המפלגה הקומוניסטים אשר שבו עטורי תהילה ונקיים מכל רבב מהגלות. לדידו תפישת ההזדהות הפוליטית כזהה להשתייכות משפחתית היא העומדת בבסיס ראייתה של וולף את מבנה החברה במזרח גרמניה;⁴² ניתוח זה אמנם מיטיב להסביר את נקודת המוצא של הזדהותה של וולף עם המדינה המזרח גרמנית, אך בוחר להתעלם מתהליך ההתרחקות אשר התרחש בין וולף לבין השלטונות המזרח גרמניים.⁴³ וולף עצמה

⁴⁰ Bude, *Die Ironische Nation*, 13. ביטוי זה מתייחס לכינוי של אותו דור במערב גרמניה – "הדור הסקפטי".

⁴¹ "התהליך, שבמסגרתו התערבבו רגשות אשם ותקוות גאולה כאחד, העניק לדור אובד עצות גאולה, פיצוי מוסרי,

אבות חדשים, אשר בעזרתם התעוררה התקווה לזכות מחדש ביושרה האבודה" Der Prozess, in dem J Schuldgefühle wie Erlösungshoffnungen sich mischen, hat einer ratlosen Generation Erlösung, moralische Kompensation, neue Väter verschafft, mit deren Hilfe man die verlorene Integrität

Schirmmacher, *dem Druck des härteren*, 84 [zurückzugewinnen hoffte.

⁴² שם, 82-83. וולף עצמה כותבת ב"קסנדרה" (שוב, יש לקרוא את הדברים בצרוף של מעין שלט אזהרה הרמנויטי):

"כאב האבדן של כל מה שכיניתי בשם "אב" איים להכריע אותי" J so drohte mich der Schmerz um den Verlust

Wolf, *Kassandra*, 173. [all dessen, was ich 'Vater' nannte, zu erdrücken

סופי של אחים ואחיות, בני משפחת המלוכה, המקיימים דרגות קרבה שונות ברמתן מול המלך פריאמוס.

⁴³ למעשה מעיד עיסוקו של שירמאכר במימד הדורי אצל וולף ראשית על עצמו: בלאודציו שנשא לכבוד הסופר מרטין

ואלזר לרגל זכייתו של האחרון בפרס השלום של איגוד המו"לים הגרמני הרבה שירמאכר לעסוק בחוויותיו של אותו

"דור מלחמה" כמוטיב מרכזי בכתיבתו של ואלזר: "דור, אשר משעה שבגר, ואפילו הזקין, מתקשה לעתים לבטוח

בילדותו, כי זכרון ילדותו כמעט ואינו ניתן ליישוב עם הפשעים שבוצעו מחוץ לחדר המשחקים." Frank

Schirmmacher. *Sein Anteil. Laudatio*. Friedenspreis des deutschen Buchhandels 1998: Martin Walser.

Frankfurt a.M. מצוטט אצל: אמיר אשל, 'על המצפון האישי: פולמוס ולזר-בוביס ומקומו של הנאציזם בדימויה

טוענת בנאומה, כי "מאחר ודבר לא הגיע לידי סיום אנושי בהסטוריה הגרמנית, מוכרחים הצעירים להתקומם כנגד אבותיהם, כנגד אימהותיהם".⁴⁴

המתח הבין דורי החוזר בדבריה של וולף⁴⁵ כמאפיין מרכזי ומערער של החברה במזרח גרמניה, אשר מתבטא ב"אירוניזציה של היחסים החברתיים",⁴⁶ נובע מהעימות בין אלו אשר אוצרים בקרבם זכרון חי של העבר ואשר עבורם היתה המדינה המזרח גרמנית צורך מוסרי לבין אלו אשר נולדו אל תוך המציאות המזרח גרמנית, אותה הם תפסו כעויינת.⁴⁷ תומאס בראש, יליד 1945, המשתייך לקבוצה האחרונה, ביטא את אותו עימות פנימי באחד משיריו אשר נכתב במהלך שנות השבעים, אותו מצטטת וולף בנאומה:

"את מה שיש לי אינני רוצה לאבד, אבל \ במקום בו אני נמצא, אינני רוצה להישאר, אבל \ את אלו שאהב, אינני רוצה לעזוב, אבל \ את אלו שאני מכיר, אינני רוצה עוד לראות, אבל \ במקום בו אני חי, אינני רוצה למות, אבל \ אל המקום בו אני מת, אינני רוצה ללכת: רוצה אני להישאר, במקום בו לא הייתי מעולם."⁴⁸

העצמי של הרפובליקה הפדרלית, יפעת וייס וגלעד מרגלית (עורכים), זכרון ושכחה: גרמניה והשוואה, הקיבוץ המאוחד: 2005, 332

Weil in der deutschen Geschichte nichts human zu Ende geführt wurde, müssen immer die Jüngeren]⁴⁴

Wolf, *Laudatio*, 64 [sich gegen ihre Väter, Mütter erheben.

⁴⁵ שם, 55. ב - *Was bleibt* כותבת וולף אודות בני ובנות הדור הצעיר: "מה עשו אנשים אלו. הם הביאו עצמם לכלל

סכנה. אך באיזו זכות אני מבקשת להגן עליהם מפני עצמם?" Wolf, *Was Bleibt.*, 96

Bude, *Die Ironische Nation*, 14 [Ironisierung der Sozialverhältnisse]⁴⁶

⁴⁷ שם, 69.

Was ich habe, will ich nicht verlieren, aber / wo ich bin, will ich nicht bleiben, aber / die ich liebe,]⁴⁸

will ich nicht verlassen, aber / die ich kenne, will ich nicht mehr sehen, aber / wo ich lebe, da will ich

[nicht sterben, aber / wo ich sterbe, da will ich nicht hin: / Bleiben will ich, wo ich nie gewesen bin.

העימות הבין-דורי זוכה אצל בראש לביטוי ביוגרפי: אביו, אשר נשאר כל ימי חייו נאמן לקו המפלגתי ואשר הגיע למדרגת ממלא מקום השר הממונה על התרבות במזרח גרמניה, הורחק על ידי המפלגה ממרכזי העשייה הפוליטית בעקבות הפעילות הפוליטית של בנו.⁴⁹ הכותרת "לפני האבות מתים הבנים",⁵⁰ שניתנה לראשון בחיבוריו של בראש אשר פורסם לאחר הגעתו למערב (אך נכתב בעודו במזרח) מצביעה על חשיבות המימד הדורי בעבודתו של בראש. נאמנה לתפישתה המקבעת את מרכזיות מימד זה, תוחמת וולף את התנגדותו של המשורר הצעיר ממנה למדינה המזרח גרמנית במסגרת דורית-משפחתית-פמיליארית, ומתארת אותה במילים "ילדותית ומתגרה";⁵¹ אם לשאול ממונחיו של שירמאכר, וולף, אשר שקועה בעצמה במערכת יחסים כמו-משפחתית אמביוולנטית של ריחוק וקרבה עם דור המייסדים, מזהה את הרקע המשפחתי של בראש עם פעילותו הפוליטית, ומפרשת את עזיבתו את המדינה המזרח גרמנית כ"בריחה מהבית".

המושג "דור" מסמן אם כן נקודת מיקוד והתייחסות, המתקשרת למושג המרחק ומחדדת אותו; בו בזמן מטשטשת אחידות הדור בין שתי המדינות הגרמניות את הגבול החוצץ ביניהן. כך זכה ספרה של וולף "תבנית ילדות"⁵² אשר התפרסם בשנת 1976, העוסק בחוויות ילדות בזמן ה-"רייך השלישי", להצלחה מרובה משני עברי הגבול הפנים-גרמני; העבר שהדהד בין דפי הרומן איחד את הקוראים שחלקו את אותן חוויות ילדות וגבר על

Thomas Brasch, *Kargo 32. Versuch auf einem untergehenden Schiff aus der eigenen Haut zu kommen*,

(Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1977) In: Wolf, *Laudatio*, 58

⁴⁹ ראה: Gabriele Baumgartner und Dieter Hebig, *Biographisches Handbuch der SBZ/DDR 1945-*

1990, (München: 1996)

⁵⁰ Thomas Brasch, *Vor den Vätern sterben die Söhne*, (Berlin: 1977) ב"קסנדרה" כותבת וולף, במצלול זהה

לשם ספרו של בראש – "לפני התמונות מתות המילים. פחד מוות." [Vor den Bildern sterben die Worte.]

Wolf, *Kassandra*, 33 : לולף פתרוניים: [Todesangst]

Wolf, *Laudatio*, 61 [Kindliche wie plebejische Formen von Widerstand]⁵¹

⁵² Christa Wolf, *Kindheitsmuster*, (Berlin/Weimar: Aufbau, 1976)

הבדלי ההווה. הפולמוס שעורר נאומה של וולף נפרש, אם כן, בין טשטוש ואישוש הגבול והמרחק הפנים-גרמניים. וולף עצמה מציינת בראשית דבריה כי "רציתי לנסות ולעמוד בדרישות אשר מציבה מסורת הפרס הזה, הנמשכת מאז שנות העשרים."⁵³

הצהרה זו, לצד ציטוטים תכופים של קלייסט אשר על שמו נקרא הפרס, מניחים את דבריה על מצע כלל-גרמני, מאוחד וטרומ-חלוקתי; אך כנגד מצע זה חוזרת וולף ומערערת על אותו טשטוש גבולות, הן באמצעות הביטוי הלא-שגרתי "שתי הספרויות הגרמניות",⁵⁴ והן בספק שמטילה וולף ביכולתו של הקהל המערבי להבין כלל את הספרות "מהמדינה הגרמנית האחרת"⁵⁵, אשר הניחה את הייסוד לדחף היצירתי של בראש "בין אם באמצעות מעורבות, הסכמה, שיתוף פעולה, מאמץ, חיכוך, סתירה, התנגדות."⁵⁶

עבור וולף, המשתייכת ל"שתי הספרויות" ולכל אחת מהן כשלעצמה ובכך מדגישה את הגבול הפנים-גרמני ובו בעת את ערעורו, הציב מעמד הענקת הפרס אתגר מורכב, הן אל מול הקהל המאזין הנוכח המערב גרמני והן אל מול "קהל הצל", אשר יקרא את דבריה בצידה השני של החומה.⁵⁷ מורכבות זו מתבטאת בבחירות טקסטואליות מסויימות בדבריה של וולף – כמו טשטוש הביקורת כלפי המדינה המזרח גרמנית שחוזר ומופיע בדוגמאות שלפנינו. אך

Ich wollte versuchen, der Tradition gerecht zu werden, in der dieser Preis seit den zwanziger Jahren]⁵³

Wolf, *Laudatio*, 55 [steht

⁵⁴ [Beide deutsche Literaturen] שם, 62. ביטוי זה מעניין משום ששם התואר "גרמני" המופיע בו לאו דווקא

מתייחס לשפה אלא ללאום: כל התייחסות לשפה היתה כוללת בהכרח, לדוגמא, גם את הספרות האוסטרית והשוויצרית.

⁵⁵ שם, 57 (ראו הערה 24)

⁵⁶ sei es durch Engagement, Übereinstimmung, Mitarbeit, Anstrengung, Reibung, Widerspruch,]⁵⁶

Widerstand – kreativ gemacht hat. שם, 64-65

⁵⁷ רניצקי עצמו כותב שדבריה של וולף כוונו "לחברים במזרח ברלין" [Die Genossen in Ost-Berlin] Marcel

Reich-Ranicki, "Macht Verfolgung kreativ?", in: *Es geht nicht um Christa Wolf*, ed. Thomas Anz

(Frankfurt a. M.: 1995), 37

אין לטעות במורכבות זו כהתעלמות מוחלטת ממה שתואר במהלך חיבור זה כ"אימפרטיב האירוני", להתבוננות ביקורתית מתוך מרחק הן על המדינה בה היא חיה והן על פועלה היא בתוך אותה מדינה. באופן המאפיין את נאומה ככלל יש לחפש את ביקורתה החבויה של וולף בהתייחסותה לבראש, אשר "עמד מול שתי מערכות ערכים, אשר הציבו בפניו אלטרנטיבות כוזבות [...]"⁵⁸

ובהמשך: "כשמעומת [בראש] עם בחירה בין שתי אפשרויות רעות הוא בוחר באחת מהן, לא חדל לתפוס אותה כרעה [...]"⁵⁹

וולף מרבה להשוות את בראש עם נושא שם הפרס היינריך פון קלייסט, ולטעון, שבשניהם עובר "שבר הזמן" [Der Riß der Zeit]⁶⁰; כך חושף השימוש בכתביו של האחרון במסגרת הנאום שלפנינו גם כן מעט מעמדתה של הסופרת. פון קלייסט העניק לעולם הספרות הגרמני כמה דמויות איקוניות, אשר עצם אזכור שמן משול לשימוש בקוד תרבותי מוכר; כזאת היא דמותו של מיכאל קולהאס, לדוגמא, היוצא למסע נקמה רווי קטל והשמדה בבקשו אחר הצדק האידאלי המוחלט כנגד השרירות למעשה של השלטון,⁶¹ או דמותו של הנסיך פון הומבורג, אשר בהיסח הדעת הנובע מאהבה, נכשל מלמלא אחר פקודתו המפורשת של השליט לבית הוהנצולרן. גזר הדין על מעשה זה הוא מוות – והנסיך, המבקש תחילה על נפשו, נמלך בדעתו ומסרב לחנינה בה הוא זוכה – ומסביר זאת בכך שהחוק והסדר חשובים יותר

⁵⁸ Wolf, [Zwischen zwei Wertesystemen stehen, die ihn beide vor falsche Alternativen stellen]

Laudatio, 64

⁵⁹ Vor die Wahl zwischen zwei Übeln gestellt, wählt er eines der Übel, hört nicht auf, es als Über zu]

שם, 68 [sehen

⁶⁰ שם, 56. כך מצטטת וולף תסריט פרי עטו של בראש: "הישן אינו עובד והחדש גם לא", [Das Alte geht nicht und]

[das Neue auch nicht. שם, 62

⁶¹ Heinrich von Kleist, *Michael Kohlhaas*, (1810)

מחיינו.⁶² דמויות אלו מייצגות אם כן מעין אידאל מושלם – הצדק המוחלט מצד קולהאס, הציות לחוק מצד פון הומבורג – אך בו בעת גם את ההקצנה של אותו אידאל, הפרזתו ואף הגחכתו, אשר מוסיפות מימד מערער לכל שימוש אלגורי בדמויות אלו בהקשרים אחרים. לא בכדי מוזכרות כאן שתי דמויות קלייסטיות אלו. "הנסיך פרידריך פון הומבורג" מצוטט, בין אם ישירות ובין אם ברמז, במקומות רבים בנאומה של וולף. מקומו של "מיכאל קולהאס", אשר מייצג מרדף אחר אידאל של צדק מוחלט, וככזה היה ניתן לצפות למצאו בכל דיון "קלייסטי" על הציר מזרח-מערב גרמניה, נעדר לחלוטין מדבריה. על ציר האירוניה, המתוח בין הזדהות והתרחקות עם ואל מול המדינה המזרח גרמנית, יכולה בחירתה זו של וולף לרמוז על הכיוון אליו מועדות פניה. הסופרת נעזרת במילותיו של קלייסט על מנת לבטא את מורכבות עמדתה, ומצטטת את נטלי, אהובתו של פון הומבורג: "חוק המלחמה, יודעת אני, ישרור תדיר, אך הרגשות הנאוויים גם הם".⁶³

קלייסט הופך את סיפורו של פון הומבורג על פיו כאשר בסופו של המחזה מתברר שרוב האירועים המתוארים בו, ובכללם אותו אירוע שעלול היה להוביל למותו של הנסיך, נחלמו - "חלום ותו לא, ומה עוד?".⁶⁴ זהו היפוך רב משקל, מערער, אשר הופך את כיוון קריאת המחזה. וולף בוחרת לצטט את אותו משפט מערער – אך בנאומה הוא מקבל אופי שונה לחלוטין: "מולדת, שתיתוש את אותו סדר מקודש אם גם לא טבעי לטובת אי-סדר אנושי?" שואלת וולף, ועונה לעצמה – "חלום ותו לא, ומה עוד?".⁶⁵

⁶² Heinrich Von Kleist, *Prinz Friedrich von Homburg*, (1821)

⁶³ [Das Kriegsgesetz, das weiß ich wohl, soll herrschen / Jedoch die lieblichen Gefühle auch.] שם,

מערכה 4 תמונה 1 משפט 1129. מצוטט ב: Wolf, *Laudatio*, 59

⁶⁴ [Ein Traum, was sonst?] שם, מערכה 5, תמונה 11, משפט 1859

⁶⁵ [Ein Vaterland [...] Das die geheiligte, wenn auch unnatürliche Ordnung zugunsten einer]

Wolf, *Laudatio*, 59 [menschensfreundlichen Unordnung aufgibt. "Ein Traum, was sonst?"]

האירוניה הקלייסטית מתבטאת אם כן בעיקור ההתחייבות והטוטאליות מגורליותן על ידי המצאותן בחלום – או אם לצטט הנגדה אשר חזרה על עצמה מספר פעמים בחיבור שלפנינו, קלייסט מעביר באבחת משפט את מחזהו מן הטראגי אל האירוני. שימושה של וולף במשפט זה אינו חושף את עמדתה היא, לא לטובת אותו "סדר מקודש" דוגמטי סוציאליסטי וגם לא ל"אי-סדר אנושי", לרפורמה במדינה המזרח גרמנית: לא ל"חוק המלחמה" ולא ל"רגשות הנאווים". השאלה האם ה"חלום" בדבריה של וולף מצביע על רצון חבוי לאותה רפורמה או שמא רומז לחוסר התוחלת של כל נסיון לשינוי נותרת ללא מענה: היא בוחרת להותיר את עמימות עמדתה על כנה ולהמשיך ולתאר את דרכו של בראש כנגד המדינה המזרח גרמנית על ידי מילותיו הוא – "הסדר. והסדק, המותירו מרוסק."⁶⁶ בהשוואתה בין בראש לבין קלייסט מציינת וולף שכתובתם של שני האישים "נובעת מצרכים מנוגדים וכמעט שווים בחוזקם";⁶⁷ אך מסגירה את ההשפעה של כוחות "מנוגדים וכמעט שווים בחוזקם" עליה עצמה, בין קבלה והצדקה של אילוצי החברה המזרח גרמנית המבוססות על ההזדהות הבסיסית, ה"משפחתית" עם אותה מדינה (שירמאכר) לבין הביקורת שנובעת מן ההכרה במציאות המזרח גרמנית (קסנדרה). אך ביקורת על צד אחד אין משמעותו קבלה של הצד האחר; ביקורתה של קסנדרה על טרויה לא מעמעמת ולו במעט את שלילת הצד היווני התוקף, המאיים. וולף עצמה לא הותירה מקום לספק שאין היא נמנית על התומכות בביטול החלוקה הפנים-גרמנית,⁶⁸ אשר לה היא מייחסת, בין השאר, תוקף ספרותי: כך טוענת וולף שעם המעבר למערב הלך בראש לאיבוד כסופר וכאישיית ספרותית.⁶⁹ לא בכדי מדגישה וולף שזהו בראש, ולא היא עצמה, הדוחה את הגדרתו כסופר מזרח גרמני בגלות:

"[בראש] הפך במהרה לזר רע המבט. לאקזוטי. האיש, אשר דוחה בחוסר

נימוס ובכפיות טובה את אותן קטגוריות אשר נתפרו למקרה כשלו; הוא אינו

⁶⁶ Brasch, *Der schöne 27. September* [Die Ordnung. Und der Reiß, der sie zerbricht.] (ראו הערה 2)

מצוטט: שם, 59

⁶⁷ [...daß er seine Arbeiten gegensätzlichen, beinahe gleich starken Bedürfnissen abpreßt] שם, 56

⁶⁸ Wolf, *Sprache der Wende*

⁶⁹ Wolf, *Laudatio*, 66

רוצה להיות מכונה כ'דיסידנט', 'סופר בגלות', או 'סופר מזרח גרמני החי במערב' [...]”⁷⁰

עם זאת, מכוח התקבלותה בשני צידי הגבול בכוחה של וולף להעיז ולחצות את הקווים⁷¹ למערב על מנת להעניק פרס – עם הלגיטימציה הכלל-גרמנית שלו, ה"לא רק מערבית", לבראש; בנימה זו אף מסיימת וולף את דבריה, בצטטה ראיון עם בראש בו הוא מתייחס לאפשרות לשוב ולהיות נוכח כסופר במזרח.⁷² וולף אם כן, ממעמדה הרם, מצילה ומשיבה את הבן האובד הביתה, ומנכסת אותו אל הרפובליקה הדמוקרטית.

שלילת מעשה ניכוס זה לצד ביקורת נוקבת אודות טענתה של וולף, לפיה המציאות המזרח גרמנית היא שהפכה את בראש ליצירתי ורמיזתה כאילו ורק אל מול רקע זה ניתן כלל להבין את כתביו, עומדות במרכז תגובתו החריפה של מבקר הספרות מרסל רייך-רניצקי, עורכו חד-הלשון של מדור הספרות של הפרנקפורטר אלגמיינה צייטונג דאז, אשר התפרסמה במאמר בעל הכותרת האירונית "האם רדיפה מעוררת יצירתיות? הערות פולמוסיות לרגל עילה אקטואלית: כריסטה וולף ותומאס בראש".⁷³ כנגד וולף, המתארת את נסיבות כליאתו של בראש על ידי שלטונות מזרח-גרמניה בקצרה וללא כל נימה ביקורתית ואף רומזת על מידה מסויימת של התגרות מצידו של בראש שהובילה לרדיפתו,⁷⁴ בוחר רייך-רניצקי לספק

⁷⁰ Schnell ist er der Fremde mit dem bösen Blick. Der Exote. Der Mann, der die für seinen fall J

Maßgeschneiderten Kategorien unhöflich, undankbar ablehnt; nicht "Dissident", nicht

"Exilschriftsteller", auch nicht "im Westen lebender DDR-Schriftsteller" 65

⁷¹ ב1979 עוד כתבה וולף "השגות גבול מכל סוג ואופן באות על עונשן" J ...daß Grenzverletzungen aller Art

Wolf, *Was Bleibt.*, 22 : [geahndet werden סימן נוסף לכברת הדרך אותה עברה :

Wolf, *Laudatio*, 69⁷²

Reich-Ranicki, *Macht Verfolgung kreativ?* ⁷³

⁷⁴ וולף רומזת כי על בראש לשאול את עצמו "האם אני מוסיף חדות לדבריי על מנת להמשיך להיות רשאי לשאת את

כתר הקוצים של איסור [הפרסום]?" J Baue ich in die Dinge kleine Spitzen ein, um weiter die Dornenkrone]

Wolf, *Laudatio*, 65 [des Verbots tragen zu dürfen?

ביוגרפיה מלאה של חייו של הכותב במזרח – ביוגרפיה של דיכוי – המסתיימת בשאלה המתריסה לגבי עמדתה של וולף כלפי בראש: "כיצד ניתן לכנות זאת: ציניות, צביעות או בפשטות חוצפה?".⁷⁵ רייך-רניצקי מבקר את וולף ללא רחמים: לטעמו היא סופרת גרועה, פטפטנית וחיוורת, שמעבר להבלחה אחת של כשרון ספרותי – הרומן "הרהורים על כריסטה ט."⁷⁶ – לא העלתה כל תרומה משמעותית למכלול הספרות הגרמנית. עבור המבקר לוקה כתיבתה של וולף, אותה הוא מכתיר בתואר "פרובינציאלית",⁷⁷ בחוסר אירוניה והומור ובהעדר כל מימד אורבני: "אומץ ואופי חזק אינם שייכים למעלות הבולטות של הסופרת המוערכת כריסטה וולף [...] אף אדם לא יוכל ליטול ממנה את התואר 'הסופרת נטולת ההומור של גרמניה'".⁷⁸

רייך-רניצקי, אשר כיהודי יליד פולין בילה את נעוריו בברלין, גורש בחזרה לפולין שם עשה את ימי מלחמת העולם השנייה (בגטו ואחר כך במסתור) וברח לגרמניה המערבית לאחר ששירת כקצין בשירות החשאי הפולני בלונדון. בביתו החדש סיגל לעצמו המבקר בהצלחה את נקודת המבט של המדינה המערב גרמנית: כך הוא נמנע, לדוגמא, מלנקוב בשמה המפורש של המדינה המזרח גרמנית במאמרו, ומעדיף לכנותה בזלזול "סוציאליזם בר קיימא בין נהרות האודר לאלבה".⁷⁹ וולף, לדידו, הינה ה"משוררת הממלכתית" של אותה מדינה נלעגת; כך מזהה המבקר אחדות בין הסופרת לבין השיטה הדכאנית אליה נאלץ בראש

[Wie soll man das nennen: Zynismus, Heuchelei oder ganz einfach Unverfrorenheit?]⁷⁵

Reich-Ranicki, *Macht Verfolgung kreativ?*, 39

Christa Wolf, *Nachdenken über Christa T.*⁷⁶

Reich-Ranicki, *Macht Verfolgung kreativ?*, 36⁷⁷

Mut und Charakterfestigkeit gehören nicht zu den hervorstechenden Tugenden der geschätzten J⁷⁸

Autorin Christa Wolf(...) Den Ruf, Deutschlands humorloseste Schriftstellerin zu sein, kann ihr

35-36, שם, [niemand streitig machen.

37, שם, [der real existierende Sozialismus zwischen der Elbe und der Oder]⁷⁹

להפנות את גבו, ומאשימה באי-עמידה באימפרטיב האירוני, בחוסר במרחק ביקורתי הגורר בעקבותיו עיוורון לעוולות אותה שיטה.

אך מדוע נזעק רייך-רניצקי ומגייס את מיטב חריפות לשונו על מנת לתקוף סופרת שהוא מחשיב כשולית, תוך המעטה בערך הספק שניבע בין וולף לממסד המזרח גרמני והתעלמות מהמורכבות שבעמדתה של וולף כלפי אותו ממסד?⁸⁰ הפרק הביוגרפי של המבקר במהלכו שירת את המדינה הפולנית לאחר המלחמה, מציע כי מורכבות הקיום במסגרת קומוניסטית-דכאנית מוכרת לו היטב, וכי לא ניתן לחשוך בו כמונע על ידי אידאולוגיה פוליטית זו או אחרת. רייך-רניצקי עצמו כותב באוטוביוגרפיה שלו אודות מחאה פוליטית: "אי נקיטת צעדים נחשבת לפעמים למועילה[...]. עם כל הכבוד, המחאות האלה לא יכלו, לדעתי, לשנות דבר".⁸¹ גונתר גראס, אשר מספר שנים מאוחר יותר ובהקשר מעט שונה נזדעק להגן על וולף מפני התקפותיו של המבקר, תלה את ההסבר להתקפות אלו באותו רקע עצמו של רייך-רניצקי, ביחסו לו את "חוסר החמלה של המומרים".⁸²

תשובה אפשרית לשאלה זו חוזרת ל"עילה האקטואלית" מכותרת המשנה של מאמרו של רייך-רניצקי: על פניו מהווה נאומה של וולף עילה שכזו על מנת להביע את ביקורתו הרחבה אודות הסופרת, כתביה ומעמדה הציבורי. כך פרשו זאת רבים.⁸³ ברצוני להציע צעד נוסף אל עומק כפל המשמעויות האירוני המאפיין את ביקורתו של רייך-רניצקי, ולכלול תחת אותה "עילה" – הפעם אולי במשמעות העברית של "תרוץ" – את וולף עצמה. כך מבקש רייך-רניצקי, תחת מעטה של ביקורת כלפי הסופרת, לבטא למעשה ביקורת חברתית רחבה ונוקבת יותר. מאמרו נפתח בפסקה הבאה:

⁸⁰ שם, 37

⁸¹ מרסל רייך-רניצקי, החיים והספרות, (הוצאת דביר: תשס"ד 2004) 87

⁸² [Unbarmherzigkeit des Konvertiten] Nötige Kritik oder Hinrichtung? השאלה אם בחירת המילים של

גראס כוונה כרמיזה למוצאו היהודי של רייך-רניצקי אינה מעניין מאמר זה.

⁸³ גם וולף עצמה, במכתבה לאפים אטקינד משנת 1992, תופסת את התקפותיו של רייך-רניצקי – אשר את שמו היא

לא מזכירה, למרות שניתן להניח שאליו היא מתכוונת – כהתקפות אישיות עליה. ראה: Christa Wolf,

"Briefwechsel mit Efim Etkind", in: *Auf dem Weg nach Tabou*, ed. Wolf, Christa (Köln: 1994)

"שהסופרת [כך!] כריסטה וולף החיה במזרח ברלין נהנית ממעמד גבוה ומפופולריות רבה, אינו מפתיע; במקום בו חסרים משי וצמר, ניתן לסחור גם במשי מלאכותי ובכותנה. שאותה סופרת, שיכולתיה האמנותיות והאינטלקטואליות צנועות למדי אינה זוכה במערב ליחס נטול חרדת קודש, ואפילו נחשבת למתריעה בשער כלל-גרמנית, כבר מובן מעט פחות."⁸⁴

האבחנה בין לעג לביקורת בדברי פתיחה אלו חושפת את ציר מאמרו של רייך-רניצקי. בעוד ובעבור חוסר הערכתו של המבקר כלפי הסופרת, הנכרך בהתייחסות לתפיסת הדלות והמחסור במדינה המזרח גרמנית שומר רייך-רניצקי לעג בלבד, מצביע המעבר לנימה ביקורתית על מושא הביקורת המרכזי של מאמרו: עבורו מהווה התקבלותה של וולף במערב גרמניה היפוך הסדר הטוב. ביקורת זו מודגשת על ידי הפיכת הסדר התחבירי על ראשו ופתיחת המאמר בשתי פסוקיות לוואי המתחילות במילה "Daß", "ש...", בהיפוך צורני המהדהד את ההיפוך התכני. בניגוד לפרנק שירמאכר מסרב רייך-רניצקי למחול על הצלחתה של וולף במערב בשל הסבר אחידות הדור בשתי המדינות הגרמניות; לדידו נתפסת הצלחתה של וולף, אותה הוא מכנה בציניות "הסופרת היקרה",⁸⁵ ככשל מוסרי של החברה המערב-גרמנית "המוקירה". רייך-רניצקי מתייחס במאמרו לדברי הביקורת שמטיחה וולף בנאומה בציבור הקוראים המערב הגרמני, אשר לדבריה "רואה עצמו כלא מסופק [על ידי כתיבתו של בראש], ציבור, אשר מדחיק או מנסה להסביר באמצעות אשליות הרואיות

⁸⁴ [Daß die in Ost-Berlin lebende Autorin Christa Wolf in der DDR ein hohes Ansehen genießt und]
 auch viel Zulauf hat, ist nicht verwunderlich: Wo es an Wolle und Seide fehlt, da lassen sich auch mit Baumwolle und Kunstseide gute Geschäfte machen. Daß aber diese Schriftstellerin, deren künstlerische und intellektuelle Möglichkeiten eher bescheiden sind, im Westen ebenfalls nicht ohne Andacht behandelt wird, ja mittlerweile sogar als gesamtdeutsche Mahnerin vom Dienst gilt, ist schon weniger Reich-Ranicki, *Macht Verfolgung kreativ?*, 35 [verständlich.

⁸⁵ שם [Die geschätzte Autorin]

ובנאליות את הפשרות אותן עשה בעקבות מהפכות לא ממוצות, בעקבות השבת הסדר הישן, אליו נמלט אותו ציבור לאחר אסונות אותם הוא כשל מלהבין [...] בראש מבקר את אותם] יחסים פוסט-בורגנים, ופסבדו-ערכים.⁸⁶

על כך עונה המבקר בחדות אופיינית:

"בגרמניה קיימת כתמיד מוכנות לסלוח על המחסור בחדות המחשבה ובקסם אישי, אם ניתן להנות (שלא לומר – לצרוך) את הדבר אליו שואפים רבים כל כך, היום ומאז ומתמיד: את ההדור ואת מלא חרדת הקודש, פאתוס עצבובי ורצינות כמורתית, קלישאות מרוממות ואמירות בנאליות. כך מצאה גם כריסטה וולף ברפובליקה הפדרלית [המערב גרמנית] עדה מעריצה, היא זוכה לפולחן אישיות והערצה מפמיניסטיות ותומכי הרפובליקה הדמוקרטית [המזרח גרמנית], מאנשי שמאל ללא מולדת ומבקרים ללא טעם."⁸⁷

"חרדת קודש", "עדה", "רצינות כמורתית" ו"פולחן": האירוניה שבשימוש באוצר מילים נוצרי בדברי ביקורת כלפי סופרת סוציאליסטית מועצמת על ידי יהדותו של רייך-רניצקי, אשר עבור ממלאת הדת – כל דת – תפקיד דוגמאטי הראוי לגנאי. אך עיקר ביקורתו מופנה לא כלפי

⁸⁶ Ein Publikum sieht sich unbedient, das sich die Kompromisse die es nach steckengebliebenen]

Revolutionen eingeht, die Restaurationen, in die es sich nach unverständenen Katastrophen rettet, mit seinen heroischen oder banalen Illusionen verdrängen oder erklären muß. (...) Brasch (kritisiert diese)

Wolf, Laudatio, 67 [verkommenen nachbürgerlichen Beziehungen und Pseudo-Werte

Denn immer noch ist man in Deutschland bereit, den Mangel an Charme und Scharfsinn u]⁸⁷ verzeihen, wenn man genießen (um nicht zu sagen: konsumieren) darf, wonach sich viele sehnen, heute

wie eh und je: das Getragene und das Weihvolle, elegisches Pathos und priesterlicher Ernst, erhabene Klischees und erbauliche Banalitäten. So hat Christa Wolf auch in der Bundesrepublik eine ansehnliche

Gemeinde gefunden, sie ist längst eine Kultfigur, verehrt von Feministinnen und DDR-Anhängern, von

Reich-Ranicki, *Macht Verfolgung kreativ?*, 36 [Linken ohne Heimat und Kritikern ohne Geschmack.

מושא הפולחן עצמו אלא כלפי אותה "עדה" (אותה הוא מזהה עם השמאל הפוליטי בגרמניה – אשר, בלעג על השפה המרקסיסטית, "צורך" במקום "להנות"), אשר בשום שכל "מריעה על אחת כמה וכמה" על כל דבר ביקורת של וולף כלפי המערב.⁸⁸

לא ניתן להתעלם מן האירוניה שבמצב המתואר כאן. למרות העוינות העולה מדברי רייך-רניצקי כלפי וולף, הוא חולק עמה, עם לשוב ולהעזר בהגדרתה של ארנדט אודות מוסד הלאודציו, את אותו מרחב ציבורי בו ניכרת עמדתו, ואף יותר – הן רייך-רניצקי והן וולף מקיימים בדבריהם ובדמותם יחסים של מרחק עם אותו מרחב ציבורי מערב-גרמני אותו (ובו) הם מבקרים, בין אם מבקר הספרות היהודי-פולני, בין אם הסופרת המזרח גרמניה. בראש עצמו, אשר כמעט נשכח במהלך פולמוס זה, כותב באחד משיריו אותם מצטטת וולף בנאומה (ואשר מצוטט בראש חיבור זה במלואו): "המילה האחרת שמאחורי המילה".⁸⁹ במסווה של נאום לכבוד סופר שהפנה את גבו לרפובליקה הדמוקרטית ומתוך מודעות לקהל המאזין לדבריה חושפת וולף טפח מתהליך פנימי בין הזדהות וביקורת לנוכח המדינה המזרח גרמנית: וולף באה לתאר את בראש בנאומה, ומתארת למעשה את עמדתה עצמה – כלפי מדינתה, כלפי המדינה הגרמנית "השניה", וכלפי דורו של בראש. רייך-רניצקי משתמש באותו נאום כעילה, הזדמנות או תירוץ – ובמסווה של ביקורת על הסופרת בא למעשה חשבון עם החברה המערב-גרמנית בקרבה הוא חי; נימת דבריו ואסטרטגיית העיצוב הטקסטואלית שלהם מצביעות על המסר הטמון בין שורותיו, לפיו זהו לא חוסר האירוניה של וולף ביחסה לרפובליקה הדמוקרטית, אלא חוסר האירוניה של החברה המערב גרמנית כלפי וולף עצמה המעורר את ביקורתו. אם כן, בכל מקום במערך הנחשף במסגרת פולמוס זה, בכל נקודת מיקוד, אנו עדים ל"מילה האחרת שמאחורי המילה", לשרשראות של מרחק, במסגרתה כל דמות נעזרת בדמויות אחרות – לעיתים ספרותיות (קסנדרה) ולעיתים בשר ודם - על מנת לבחון את עצמה ואת סביבתה.

⁸⁸ [Die Gemeinde jubelt allemal.] שם, 36-37

⁸⁹ Brasch, *Der schöne 27. September*, in: Wolf, *Laudatio*, 59 [Das andere Wort hinter dem Wort]

סיכום

נאומה של וולף והתגובות שעורר משהים את המבט על רגע מובחן אחד; אותו מבט מתברר ומעמיק כאשר מעמידים רגע מובחן זה כנגד מרחב השיח בו התרחש, המשורטט על ידי צירים דוריים וגיאוגרפיים, המשמשים לסירוגין בידי משתתפי הפולמוס שסבב את נאום הסופרת על מנת להגדיר את מיקומם ואת מרחקם זה מזה. אותם מהלכי רצוא-ושוב אשר שבים ועולים במהלך חיבור זה, של התרחקות והתקרבות, הזרה והזדהות, ביקורת ואפולוגטיקה, מציירים תמונה מורכבת של הסופרת כריסטה וולף, אשר מהווה ביטוי לקונפליקט אינהרנטי לסיפר המזרח גרמני ולשאלות אשר עלו במסגרתו, אשר נותרו בחלקן ללא מענה. רייך-רניצקי מציג במאמרו את השאלה, מדוע מעזה וולף בנקודת זמן זו ומביעה ביקורת – גם אם מהוססת – אודות המדינה בה היא קשורה בעבותות של הזדהות, ועונה: "גורבצ'וב והשלכותיו".⁹⁰

אך אין לטעות ולזהות את ההשלכות אליהן התכוון המבקר בשנת 1987 עם ה"מפנה" של השנים 1989-1990, אשר את עוצמתו לא חזה איש: כשנתיים לאחר נאומה של וולף בפרנקפורט החל הגבול הפנים-גרמני לקרוס, ראשית במובנו הפיזי עם פתיחת חומת ברלין, ומאוחר יותר במובנו הפוליטי, עם צירופם של חלקי המדינה המזרח-גרמנית לרפובליקה הפדרלית. החומה הקורסת ניצבת מאז כציר תיקוף חדש בשיח הגרמני, אשר השתנה ללא היכר. פרסום ספרה של וולף, "מה (ש)נשאר" כמו גם גילוייה שבין השנים 1959-1962 כתבה מספר דיווחים כלליים (וחסרי חשיבות, לטענתה) עבור ה"שטאזי" התרחשו שניהם אחרי ה"תפנית" וכנגד מרחב שיח גרמני חדש זה, על גבולותיו החדשים במקומם של הישנים,⁹¹ והציתו דיון נוקב אודות התפקיד שמילאו אנשי רוח במדינה המזרח גרמנית. במסגרת דיון זה אשר זכה לשם "פולמוס הספרות", מצאה עצמה וולף בגלות כרונולוגית, בלתי הפיכה,

⁹⁰ Reich-Ranicki, *Macht Verfolgung kreativ?*, 37 [Gorbatschow und die Folgen.]

⁹¹ העורך תומאס אנץ כותב בהקדמה לספרו אודות פולמוס הספרות: "בין אם סגירת חשבונות או חיפוש עצמי –

בגרמניה אשר הפכה לאחת מסתמנים גבולות חדשים" [Ob Abrechnung oder Selbstfindung – im geeinten]

Thomas Anz, "Vorwort", in: Thomas Anz, ed., *Es* [Deutschland zeichnen sich neue Grenzverläufe ab

geht nicht um Christa Wolf (Frankfurt a.M.: 1995)

מהמדינה עמה הזדהתה, אשר הוקעה כ"חטא הטוטליטארי השני במאה העשרים".⁹² כך נשזר סיפורה של המדינה המזרח גרמנית ברגע בו הפך להסטוריה אל תוך פרדיגמת ה"התמודדות עם העבר"⁹³ המערב-גרמנית, שהורתה בהתמודדות עם העבר הנאצי. ספרות המחקר העוסקת ב"פולמוס הספרות"⁹⁴ כורכת את נאומה של וולף בפרנקפורט ואת תגובתו של רייך-רניצקי כמעין הקדמה לפולמוס שהתחולל בשנות התשעים של המאה שעברה, תוך פסיחה על קו פרשת המים התיקופית של 1989. אך מעשה כריכה זה, גם אם יש בטקסטים אלו משום עניין ותוקף עבור דיונים מאוחרים, עוקר את נאומה של וולף והתגובות עליו מהקשרם: הם לא נוצרו כחלק משיח הסטורי אלא כחלק מדיון פוליטי-עכשיו; כ"התמודדות עם ההווה" ולא עם העבר. דבריהם של וולף ורייך-רניצקי מספקים אם כן הזדמנות יחידה במינה לבחון את השבר הפנים-גרמני בעודו שריר וקיים. דרך בחינתם מבקש המאמר שלפנינו להתייחס לאתגר הכללי שבכתיבה על רגעים היסטוריים הקרובים ל"קווי פרשות מים" תיקופיים, תוך הישמרות מפסיחה עליהם. כך לוקה כל נסיון להבין את הרגע המתואר במאמר זה בדיעבד כ"רגע לפני" בהכרח בכשל לוגי עקב ההתעלמות מהרקע להתרחשותו, אשר הוסט בצורה רדיקלית עם ה"מפנה" הגרמני; וולף עצמה, אשר עד לימיה האחרונים של הרפובליקה הדמוקרטית המשיכה להאבק על קיומה העצמאי,⁹⁵ התייחסה לאותה הסטה פרדיגמטית בשיח הפנים-גרמני במכתב לאפרם אטקינד, מעט לאחר קריסתה של המדינה המזרח גרמנית:

⁹² Schirmmacher, *dem Druck des* [Der zweite totalitäre Sündenfall im zwanzigsten Jahrhundert]

härteren, 89

⁹³ Peter Dudek, "Vergangenheitsbewältigung. Zur Problematik eines umstrittenen Begriffs," Aus

Politik und Zeitgeschichte, (1992): 44

⁹⁴ שנים מקבצי המחקר הבולטים צוינו במאמר זה: *Anz, Es geht nicht um Christa Wolf*, כמו גם *Wittek, Der*

Literaturstreit im sich vereinigenden Deutschland

⁹⁵ ראו לדוגמה את נאומה של וולף מהתאריך 8.11.1989, יום לפני שחומת ברלין נפתחה למעבר: *Wolf, Sprache der*

"אין כל טעם להשליך חוויות מורכבות אל תוך קדרת המכשפות הזאת המתקראת, גם במישור התרבותי, "אחדות גרמנית", אשר במסגרתה אינטרסים כבדי משקל (גם כאלו בעלי אופי פסיכולוגי כמובן) משתמשים בהזדמנות אשר לא תחזור על עצמה לבוא לידי ביטוי [...] כיצד בתהליך זה מתחככים ניגודים עמוקים, "ימין" ו-"שמאל" לא תקפים יותר לנוכח משאלת הלב [...] להכלל בצד הנכון בהפרדה הנחרצת בין "קרבות" ל-"מחוללים".⁹⁶

Es hatte und hat keinen Sinn, differenzierte Erfahrungen in diesen Hexenkessel zu werfen, der sich]⁹⁶
auch auf kulturellem Gebiet "deutsche Vereinigung" nennt und in dem massive Interessen (auch solche
psychologischer Art natürlich) die nie wiederkehrende Gelegenheit nutzen, endlich einmal zum Zuge
zu kommen... wie sich in diesem Prozess extreme Gegensätze berühren, "rechts" und "links" nicht
mehr gelten angesichts des überwältigenden Wunsches... bei der strengen Trennung in "Opfer" und
Christa Wolf, *Briefwechsel mit Efim Etkind* ["Täter" der richtigen Seite zugeschlagen zu werden.

ביבליוגרפיה

(הערה: כל התרגומים של המקורות הגרמניים המופיעים בגוף המאמר, מלבד הביוגרפיה של

מרסל רייך-רניצקי, נעשו ביד המחבר)

אשל, אמיר, 'על המצפון האישי: פולמוס ולזר-בוביס ומקומו של הנאציזם בדימויה העצמי של

הרפובליקה הפדרלית', יפעת וייס וגלעד מרגלית (עורכים), זכרון ושכחה: גרמניה

והשואה, הקיבוץ המאוחד, 2005

ג'אדט, טוני, אחרי המלחמה. תולדות אירופה מאז 1945, ירושלים: מאגנס, ה'תשס"ט

רייך-רניצקי, מרסל, *החיים והספרות*, הוצאת דביר, 2004

רמון קיבן, שלומית, *הפואטיקה של הסיפורת בימינו*, תרגום: חנה הרציג, ספריית פועלים,

2002

"Der Geteilte Himmel", Regie: Konrad Wolf, DEFA Film, 1964

"Nötige Kritik oder Hinrichtung? Spiegel-Gespräch mit Günter Graß über die

Debatte um Christa Wolf und die DDR-Literatur", *Der Spiegel*, Juli 16,

1990, 138

Anz, Thomas, "Vorwort", in: Anz, Thomas, ed. *Es geht nicht um Christa Wolf*

(Frankfurt a.M.: 1995)

Arendt, Hannah, *Laudatio. Humanitas: Karl Jaspers* (Frankfurt a.M.:

Friedenspreis des Deutschen Buchhandels, 1958)

Baumgartner, Gabriele und Hebig, Dieter, *Biographisches Handbuch der*

SBZ/DDR 1945-1990 (München: 1996)

Brasch, Thomas, *Kargo 32. Versuch auf einem untergehenden Schiff aus der*

eigenen Haut zu kommen (Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1977)

- Brasch, Thomas, *Vor den Vätern sterben die Söhne* (West-Berlin: Rotbuch Verlag 1977)
- Brasch, Thomas, *Der schöne 27. September. Gedichtband* (Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 2004 (1980))
- Bude, Heinz, *Die Ironische Nation* (Hamburg: IHS, 1999)
- Dudek, Peter, "Vergangenheitsbewältigung. Zur Problematik eines umstrittenen Begriffs," *Aus Politik und Zeitgeschichte*, (1992): 44
- Hilzinger, Sonja, *Christa Wolf. Leben, Werk, Wirkung* (Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 2007)
- Lapp, Edgar, *Linguistik der Ironie* (Tübingen: 1992)
- Reich-Ranicki, Marcel, "Macht Verfolgung kreativ?", in: *Es geht nicht um Christa Wolf*, ed. Thomas Anz (Frankfurt a. M.: 1995)
- Santner, Eric, *Stranded Objects. Mourning, Memory, and Film in Postwar Germany* (Cornell University Press: 1990)
- Schirmacher, Frank, "Dem Druck des härteren, strengeren Lebens standhalten", in: *Es geht nicht um Christa Wolf*, ed. Thomas Anz (Frankfurt a. M.: 1995)
- Schirmacher, Frank. *Sein Anteil. Laudatio. Martin Walser* (Frankfurt a.M.: Friedenspreis des deutschen Buchhandels, 1998)
- Von Kleist, Heinrich, *Michael Kohlhaas* (1810)
- Von Kleist, Heinrich, *Prinz Friedrich von Homburg* (1821)
- Weissbrod, Bernd, "Generation und Generationalität in der neuen Geschichte", in: *Aus Politik und Zeitgeschichte* (2005)
- Wittek, Bernd, *Der Literaturstreit im sich vereinigenden Deutschland* (Tectum Verlag, 1997)

- Wolf, Christa, *Moskauer Novelle* (Halle: Mitteldeutscher Verlag, 1961)
- Wolf, Christa, *Der geteilte Himmel* (Deutscher Taschenbuch Verlag, 1963)
- Wolf, Christa, *Nachdenken über Christa T.* (Halle: Mitteldeutscher Verlag, 1968)
- Wolf, Christa, *Kindheitsmuster* (Ost-Berlin\Weimar: Aufbau Verlag, 1976)
- Wolf, Christa, *Kassandra. eine Erzählung* (Darmstadt: Luchterhand Verlag, 1983)
- Wolf, Christa, "Laudatio für Thomas Brasch", in: *Ansprachen*, ed. Christa Wolf (Darmstadt: Luchterhand Verlag, 1988)
- Wolf, Christa, *Was bleibt. Erzählung* (Darmstadt: Luchterhand Verlag, 1990)
- Wolf, Christa, "Sprache der Wende", in: *Auf dem Weg nach Tabou*, ed. Christa Wolf (Köln: 1994)
- Wolf, Christa, "Briefwechsel mit Efim Etkind", in: *Auf dem Weg nach Tabou*, ed. Christa Wolf (Köln: 1994)